

Zöld ág, zöld levecske...

Festett és faragott fa templomberendezések a XVI. századi Erdélyben

A gogánváraljai és az ádámosi kazettás mennyezet

A lezárás dátuma: 2015. január 9.

Tartalom

I. Bevezetés	3
II. Kutatástörténet.....	5
III. A berendezések egymás tükrében	9
III.1. A gogánváraljai és az ádámosi kör meghatározása	9
III.2. Az ádámosi kör emlékei	11
III.3. A késő gótikus lombornamentika változatai Erdélyben	16
III.3.A. A gogánváraljai kör lombdíszei.....	16
III.3.B. A gogánváraljai és a keskenyleveles típusú lombdíszek megjelenései.....	17
III.3.C. A keskenyleveles lombdíszek.....	18
III.4. A gogánváraljai stallum, a nyárádszentlászlói sekrestyeajtó és a csíksomlyói szentélypad	20
IV. Gótikus növénydíszek a XV–XVI. századi templomok mennyezetein.....	22
V. A lengyelországi kazettás mennyezetek	25
IV. Összegzés	27
VI. Bibliográfia	29

I. Bevezetés

A XVII–XVIII–XIX. századi ún. reneszánsz tulipános-virágdíszes kazettás mennyezetek Erdély olyan nevezetességei, amelyekről az átlagemberek zöme is hallott. A kora újkor ezen – kifejezetten a régióra jellemző – műemlékei az elmúlt évtizedekben viszonylag nagy figyelmet kaptak, ugyanakkor modern és szakszerű monográfia eddig nem készült róluk, pedig a korabeli szakrális művészetben betöltött szerepük alapján megérdemelnék, hogy a művészettörténészek ne csupán periférikus művekként, jobb minőségű nép- vagy iparművészeti alkotásokként kezeljék őket. A műfaj eredetéről is viszonylag kevés szót ejt a szakirodalom, és még a szakemberek közül is viszonylag kevesen tudják, hogy a kora újkori Erdélyben népszerűvé váló műfaj első darabjai a XVI. század elején készültek. A két legkorábbi, jóformán teljes egészében fennmaradt festett kazettás mennyezet a Kis-Küküllő-vidékéről származik, Gogánváraljáról (1516–1519) és Ádámosról (1526). Jelenleg mindkettő a Magyar Nemzeti Galériában van kiállítva. 1943-as évszamos volt a XIX–XX. század fordulóján lebontott vasasszentgyeddi hosszdeszkás festett mennyezet, amelynek néhány deszkáját 1942-ben találta meg Entz Géza. A mennyezet maradványai a kolozsvári Erdélyi Múzeumba került, majd az államosítás után a Történelmi Múzeumba. Jelenlegi őrzési helye pedig ismeretlen. Leginkább az 1520-as évekre datálhatóak azok a karzatmellvéd-deszkák, amelyeket 1937-ben találtak meg a homoródszentpéteri unitárius templom egyik újkori karzatának szerkezetében. De ebből az időszakból még egy fontos emlék került elő nemrég: Mihály Ferenc néhány éve Miklóstelkén talált négy festett táblát, amelyeket egy elbontott kazettás mennyezet darabjaiként határozott meg, szerintem viszont akár stallummaradványok is lehetnek. A falu evangélikus templomának nyugati karzat aljára felszerelt kazetták stílusuk és előkerülési körülményeik alapján leginkább a XVI. század '20-as éveinek második felére vagy a '30-as évekre datálhatóak, de mindenképpen a XVI. század első felében készülhettek. A szóban forgó fél évszázadból származó templomi festett faberendezések közül mindenképp érdemes még megemlíteni az 1524-es évszamos nagybaromlaki stallumot, valamint egy teljesen elpusztult, csupán egyetlen 1803-as rövid leírásból ismert 1499-es kazettás (?) mennyezetet Magyarsároson.¹

Jelen dolgozatomban e korai, XVI. század eleji erdélyi templomi festett kazettás mennyezeteket és rokonemlékeiket (pl. stallumok, karzatmellvédek, díszes templomajtók) vizsgálom. Elsősorban a műfaj eredetét és a festményeken megjelenő különböző stílushatásokat próbálom meg számba venni, de a témában elért legújabb eredmények és saját

¹ Az emlékek datálását és alapadatait lásd a melléklet vonatkozó fejezeteiben.

kutatásaim alapján egyéb kérdésekre is igyekszem választ adni (pl. donátorokkal és alkotó mesterekkel kapcsolatos kérdések, a műemlékek reprezentációs értéke).

Dolgozatom célja tehát a legkorábbi erdélyi templomi kazettás mennyezetek komplex vizsgálata. Ugyanakkor – elsősorban területi okok miatt – nem vállalkozhattam a témával kapcsolatos összes kérdés megválaszolására, néhány fontos probléma megoldása még további kutatásra vár. Elsősorban olyan kérdésekkel foglalkozom, amelyek elősegíthetik a későbbi, kora újkorban felállított kazettás mennyezetek értelmezését. A XVI. század első feléből ugyanis – mint látni fogjuk – viszonylag sok szakrális térből származó festett asztalosmunka maradt fenn, míg a XVI. század második feléből és a XVII. század első harmadából, első feléből ilyeneket alig ismerünk. Vagyis majd’ egy évszázadon át hiányoznak az emléktanyából a festett kazettás mennyezetek.² Ellenben a XVII. század második felétől kezdve meglehetősen nagy számban maradtak fenn festett asztalosmunkák Erdély-szerte, kazettás mennyezetek, karzatmellvédek, stallumok és padok festett mellvédjei egyaránt.³ Ennek oka egyelőre nem teljesen tisztázott, bár Kelemen Lajos 1945-ben megfogalmazott néhány, a problémával kapcsolatos gondolatot.⁴ Ugyanakkor a kérdés továbbgondolását nem is tekintem jelen dolgozatom feladatának, ahogy a többi, későbbi mennyezetekkel kapcsolatos probléma vizsgálatát sem. A kérdésfeltevés szintjén viszont olykor utalni fogok a későbbi anyagra vonatkozó problémákra is, ezekre azonban csupán a későbbi kutatás iránya miatt hívom fel a figyelmet, jelen dolgozatom szigorú értelemben vett tárgyának csupán a XVI. századi templomi fa berendezési tárgyakat tekintem, azoknak is egy szűkebb csoportját, a festéssel díszített emlékeket.

Dolgozatomhoz egy melléklet is tartozik, amelyben a főszöveghez nem kapcsolódó, de a téma szempontjából releváns információkat gyűjtöttem össze a dolgozatomban részletesebben tárgyalt emlékekről. E melléklet a legfontosabb XVI. század első feléből származó templomi faberendezéseket származási helyük szerinti sorrendben veszi számba. A fejezetekben megtalálhatóak az adott műtárgy alapadatai, leírása, ha vannak rajta, a címerek meghatározásai és – amennyiben ismertek – értelmezéseik, valamint több esetben a stíluskapcsolatokra is kitérek. A főszövegben gyakran hivatkozom a melléklet tartalmára, ugyanis számos új, a szakirodalomban nem szereplő információt is leírtam bennük. A dolgozatomhoz csatolt fényképek sorrendjét is a melléklet tartalmi és logikai rendjének megfelelően alakítottam ki. Így az egyes műtárgyakról készült és azokhoz kapcsolódó

² KELEMEN, 1928.B. 7. o.

³ BORSOS, 1982. 122–126. o.

⁴ KELEMEN, 1945. 213–214. o.

fényképek egymás után kerülnek bemutatásra, ami reményeim szerint segíti a tárgyak közötti eligazodást. A mellékletehhez nem készítettem külön bibliográfiai jegyzéket, a hivatkozások feloldása a dolgozat bibliográfiájában található meg. A képmellékletben a dolgozat szövegéhez kapcsolódó hivatkozásokkal ellentétben az internetes forrásoknak nem készítettem külön bibliográfiai tételeket, a források linkjeit közvetlenül a lábjegyzetekbe másoltam be megadva a honlapok utolsó elérésének időpontját is.

II. Kutatástörténet

Úgy gondolom, a kazettás mennyezetekkel kapcsolatban még saját kutatásaim bemutatása előtt szükség van néhány alapvető kérdés tisztázására, ugyanis a korábbi szakirodalom több – sokszor még a szakmai köztudatban is – a mai napig tovább élő megállapításáról időközben kiderült, hogy téves feltevésen alapult.

1. Először is a kazettás mennyezetek Erdélyben nem a reformáció hatására jelentek meg, annál is inkább, mivel az első emlékek a reformáció Kárpát-medencei megjelenése előtt készültek, ráadásul a kazettás mennyezetek első példányai – mint látni fogjuk – sok esetben nem nélkülözték a figurális díszítéseket. A reformáció tanainak rostáján tehát a XVI. századi Közép-Európai festett famennyezetek egy jelentős része ugyanúgy fennakadt volna, mint a figurális díszítésű freskók.

2. Hogy a reformáció segítette elterjedésüket, olyan feltételezés, amelynek lehet némi valóságalapja, ugyanakkor e kérdés pontos tisztázásához további vizsgálódásra lenne szükség. Ugyanakkor e kutatás elvégzése jelen dolgozatomnak nem lehet célja, hiszen jelen munkámban a korábbi, XVI. századi anyaggal foglalkozom.

3. Az is amellet szól, hogy a reformáció szerepét a korábbi kutatás túlzottan is kihangsúlyozta, hogy a későbbi, XVII–XIX. századi időszakban sem kizárólag református templomokban állítottak fel kazettás mennyezeteket. Erdély területén nagy számban találkozhatunk velük evangélikus, unitárius, katolikus, sőt ritkán ortodox templomokban is.

4. A jelenlegi kutatás már azt a Balogh Jolán által megfogalmazott modellt sem fogadja el, amely szerint a kazettás mennyezetek erdélyi szakrális terekben való megjelenése az Itáliából kiinduló, a magyarországi közvetítő szerepét betöltő budai királyi és más főúri központon át a perifériák (többek között Erdély) fele terjedő itáliai humanista ideológia és reneszánsz stílus közvetlen hatásaként értékelendő.

5. Ráadásul az a még Mikó Árpád által is támogatott hipotézis is megdőlni látszik, hogy az erdélyi vidéki templomok síkmennyezeteinek előképei a magyarországi

királyi-főúri-főpapi udvarokban felállított kazettás mennyezetek, vagyis hogy a XVI. századi templomi kazettás mennyezetek a főúri művészet „lesugárzásai”. Dolgozatom egyik fő célja éppen ezen állítás megcáfolása, ugyanis a műfaj erdélyi megjelenésének előképei és forrásai – ahogyan ezt a későbbiekben bizonyítani is fogom – egy bonyolult és dinamikus modellt rajzolnak ki, amelyben a különböző tényezők (pl. pénz- vagy szakemberhiány, megrendelői szándék, reprezentációs célok) folyamatosan hatnak és visszahatnak egymásra. Vagyis az előképek kérdése távolabb mutat a budai és magyarországi főúri udvarokban felállított kazettás mennyezeteknél.

A bevezetésben felsorolt emlékek közül elsőként a gogánváraljai kazettás mennyezetet fedezte fel Schulcz Ferenc 1869 júliusában erdélyi körútja során.⁵ 1894 októberében a későbbi híres művészettörténész, akkor hatodikos gimnazista Kelemen Lajos, és barátja, ifj. Nemes Ödön talált rá az ádamosi kazettás mennyezetre (és a késő gótikus stallumra),⁶ amely Kelemen szerint felfedezésekor a gogánváraljaival ellentétben nem volt kitéve a pusztulás közvetlen veszélyének, ugyanis úgy vélte, hogy a templom néhány évvel korábban épített új fedélszéke (1881⁷) *„pár évtizedre – legalábbis az idő rongálása ellen – biztosítja négy százados mennyezet-festését”*. A következő korai faemléket, a homródszentpéteri karzatmellvéd maradványait is Kelemen Lajos fedezte fel 1937-ben.⁸ 1942-ben pedig Entz Géza bukkant a nyomára az elpusztultnak hitt vasasszentgyeydi 1543-as hosszúdeszkás mennyezet néhány darabjának.⁹ Ezzel pedig le is zárult a XX. század első felében megtalált karzat- és mennyezetmaradványok sora.

A szakirodalomban viszonylag hamar magjelentek a fent leírt emlékek, és egy-egy említés, esetleg rövidebb leírás erejéig szinte minden jelentősebb művészettörténeti, építészeti, festészeti, iparművészeti és népművészeti összefoglaló munkában szerepelnek (mind a mai napig). Az első komolyabb szaktanulmányt Kelemen Lajos írta róluk 1898-ban *Három erdélyi mennyezet-festésről* címmel (az ádamosi és a váraljai mennyezetek szerepelnek benne, a többi ugyanis még nem ismerték).¹⁰ Ő – mint látni fogjuk – később is sokat publikált a kazettás mennyezetekről. Számos fontos és pontos – olykor pedig

⁵ A vajdahunyadi vár felújításával megbízott Schulcz anyaggyűjtő körutat tett Erdélyben, melynek során a középkori tetőszerkezeteket kívánta megismerni. Erzsébetvárosba érkezve nem talált szállást, ezért egy Gál nevű gogánváraljai birtokos meghívására a faluba érkezett, ahol a „szegény és semmit mutató” templomban rábukkant az egyedülálló emlékre. – SCHULCZ, 1870. 159. o.; KELEMEN, 1928.B. 606. o.

⁶ KELEMEN, 1928.B. 14. o.

⁷ A dátumot lásd. MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987. 90. o.

⁸ BALASSA, 2009. 575. o.

⁹ ENTZ, 1944. 114. o.

¹⁰ KELEMEN, 1898.

pontatlanabb – megállapítás fűződik a nevéhez, ugyanis rendkívüli módon ismerte az erdélyi emlék- és forrásanyagot, tudás- (és cédula)tárát pedig folyamatosan bővítette.

A mennyezetek a Magyarország műemlékeit egybegyűjtő kötetek jegyzékeiben is szerepelnek (*Magyarország műemlékei* sorozat),¹¹ Csoma József pedig 1913-ban a címerek leírásával együtt publikálta a váraljai címerekről készült rajzokat.¹² Hogy ma ismerjük az idő közben elveszett hatodik (hársleveles) címer kinézetét, ennek a gesztusnak köszönhető. Az ádámosi mennyezetről 1916-ban Varjú Elemér írt a Nemzeti Múzeum (megvásárlása után, 1909-ben ide került a műtárgy) gótikus szobájához kiállítás-vezetőjének szánt tanulmányában.¹³ Kelemen Lajos erre a publikációra reagált 1918-ban megjelentetett, *Az ádámosi mennyezet és szentélyszék* című írásában,¹⁴ de 1925-ben is foglalkozott az ádámosi mennyezettel *Erdélyi művészeti emlékek a mohácsi vész korából* című munkájában,¹⁵ majd 1926-ban *Ádámos és régi emlékei* című cikkében. 1928-ban a váraljai emlékről írt tanulmányt *A gogánváraljai mennyezetfestmény készítője és kora* címmel.¹⁶ Utóbbiban jelenti ki először, hogy a mennyezet kígyós címere bethleni Bethlen V. Miklósé. Ugyanebben az évben jelent meg *Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. század végéig* című munkája, amelyben mindkét mennyezetet tárgyalja. Ugyancsak 1928-as mű Lukinich Imre monográfiája a bethleni Bethlen család történetéről. Bár ebben a műben közvetlenül nem esik szó a gogánváraljai mennyezetről, mégis nagy hatással volt a kutatásra, ugyanis ebből derült ki, hogy bethleni Bethlen V. Miklós 1501 és 1519 között birtokos volt Váralján, és így sikerült Kelemennek a mennyezeten megjelenő címer birtokosaként és donátorként azonosítania Bethlen Miklóst. Varjú Elemér 1929-ben egy újabb kiállítás-vezetőjében részletesen ír az ádámosi mennyezetről és stallumról.¹⁷

A kazettás mennyezetek szakmai megítélésére igen nagy hatással volt Balogh Jolán, aki ugyebár mindenhol az itáliai reneszánsz nyomait kereste, a kazettás mennyezeteken pedig álláspontja szerint meg is találta. Balogh először 1934-ben írt a váraljai és az ádámosi emlékekről,¹⁸ majd 1940-ben ő jegyezte a Domanovszky-féle *Magyar művelődéstörténet* gótikus és reneszánsz művészetről szóló fejezetét, amelyben ugyancsak megemlíti a két korai mennyezetet.¹⁹ Később, 1943-ban megjelent monográfiájában²⁰ részletesebben is foglalkozott

¹¹ FORSTER I., 1905; FORSTER II., 1906; FORSTER III., 1913.

¹² CSOMA, 1913. 44–45. o.

¹³ VARJÚ, 1916. 23–27. o.

¹⁴ KELEMEN, 1918.

¹⁵ KELEMEN, 1925. 399–401. o.

¹⁶ KELEMEN, 1928.A.

¹⁷ VARJÚ, 1929.

¹⁸ BALOGH, 1934.

¹⁹ BALOGH, 1940.

a XVI. század első felének templomi berendezési tárgyaival. Bár e munka stíluselmzéseit érdemes kritikával kezelni, rendkívüli erénye, hogy Balogh rengeteg és zömében igen pontos adatot gyűjtött össze benne,²¹ ráadásul ezeket rendszerezte is (jól és könnyen kereshetően). Ez a mű azért is fontos, mert valószínűleg belőle szerzett tudomást Barbara Wolf-Łozinska az erdélyi mennyezetek létezéséről, legalábbis erre vall, hogy 1971-es, a lengyel mennyezetekről szóló monográfiájában²² újraközölte Baloghnak az ádámosi és váraljai mennyezetekről publikált fényképeit. Łozinska monográfiája nélkül valószínűleg saját kutatásaim is egészen másképp alakultak volna, ugyanis magyar részről az egyetlen publikáció, amely az erdélyi mennyezetek esetleges lengyel rokonságát is tárgyalja Radocsay Dénes 1951-es munkája, de a kérdéssel kapcsolatos érdemi, a kutatást továbblendíteni képes megállapítás ebben sem található.²³ Monográfiájának megjelenése előtt Wolf-Łozinska egy német nyelvű Magyarországon publikált cikkben írt a lengyelországi korabeli mennyezetekről és azok erdélyi rokonságáról.²⁴

1942-ben jelent meg Voit Pál *Adatok a magyar festő-asztalosok munkásságának bibliográfiájához* című tanulmánya.²⁵ E munka szemlélete igencsak eltér Baloghétól, haladóbb szellemű annak ellenére, hogy egy évvel korábban jelent meg *Az erdélyi renaissance I.* című monográfiánál. Benne merül fel először konkrét kérdésként, hogy a XVII. században forrásokkal is adatolható festőasztalos mesterség és rendszer vajon visszavetíthető-e a XVI. századra. Voit válasza igenlő. Kelemen Lajos – ha az élete során különböző helyeken publikált műveinek újrakiadását tartalmazó *Művészettörténeti tanulmányok* című köteteit²⁶ nem számoljuk – utoljára 1945-ben jelentetett meg olyan művet, amelyben szót ejt a XVI. századi mennyezetekről. Ezen utolsó munkájának címe *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból.*²⁷

1967-ben Tombor Ilona egy rövidebb ismertetőt publikált az erdélyi kazettás mennyezetekről,²⁸ egy évvel később pedig egy monográfiát is kiadott róluk *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból* címmel.²⁹ Ebben egy jegyzéket is elhelyezett az általa ismert asztalosmunkákról, amely az emlékeket nem csak felsorolja,

²⁰ BALOGH, 1943.

²¹ Bár úgy tűnik, sikerült egy tévedést találnom benne. (Bővebben lásd a melléklet 103. jegyzetében.)

²² WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971.

²³ RADOCSAY, 1951.

²⁴ WOLF, 1967.

²⁵ VOIT, 1942.

²⁶ KELEMEN, 1977.; KELEMEN, 1982.

²⁷ KELEMEN, 1945. 213. o.

²⁸ TOMBOR, 1967.

²⁹ TOMBOR, 1968.

hanem teljes bibliográfiájukat is közli. A téma következő lényeges tanulmányát Borsos Judit írta 1982-ben, címe *Festett famennyezetek és rokonemlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században*.³⁰ Bár e munkában részletesen nem szól a korai mennyezetekről, mégis érdemes itt megemlítenem, ugyanis több új forrást is közöl a XVII–XVIII. századi anyagra vonatkozóan. A legújabb és legfrissebb szemléletű mű a XVI. századi kazettás mennyezetről Mikó Árpád és Szentkirályi Miklós közös írása. 1987-ben publikálták a *Művészettörténeti értesítő*ben annak apropóján, hogy az ádámosi mennyezet a Magyar Nemzeti Galériába került letétbe és ott fel is állították az egykori reneszánsz kőtár felett.³¹

Kovács Zsolt 2003-as publikálatlan, kéziratban megmaradt munkája az ádámosi templom felújításának művészettörténeti tanulmányaként született meg.³² A dolgozat több olyan, a művészettörténeti kutatás számára új adatot is közöl, amelyek alapvetően változtathatnak a mennyezet megítélésén, ezért mindenképpen érdemes lenne publikálni.

III. A berendezések egymás tükrében

A stallumokon és templomi ajtókon kívül „A XVI. századból mindössze négy ily [azaz templomi berendezés] erdélyi magyar emlékünknél van [az újonnan előkerült miklóstelki táblákkal immáron öt] s ezekből is kettő [immáron három] csak töredék. Közülük a gyönyörű gogánváraljai 1503 és 1520 közöttől nemcsak korra, de értékre is első. Az ádámosi jó mennyezet 1526-ból, a homoródszentpéteri töredékek 1520 tájáról, a vasasszentegyedi maradványok 1543-ból származnak, [a miklóstelkiek pedig valószínűleg a XVI. század ’20-as éveinek második feléből, vagy valamivel későbből]³³ s mind a négy mű annyira különbözik egymástól, hogy stílusukon kívül semmi rokonság sincs közöttük.” – írja Kelemen Lajos 1945-ös tanulmányában.³⁴ Az öt mű valóban egyedi a maga nemében, álláspontom szerint a többi társemlékkel együtt mégis két nagyobb csoportba sorolhatóak az alapján, hogy szerkezetük és motívumaik szerint, valamint formai szempontból az egymástól valóban nagyon különböző gogánváraljai avagy ádámosi mennyezethez állnak-e közelebb.

III.1. A gogánváraljai és az ádámosi kör meghatározása

A gogánváraljai mennyezethez kapcsolódó emlékek csoportjába azokat a tárgyakat soroltam, amelyek díszítésében a késő gótikus levél- és lombdíszek finom rajzolatú, de teltebb,

³⁰ BORSOS, 1982.

³¹ MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987.

³² KOVÁCS, 2003.

³³ Bővebben lásd a melléklet VI. fejezetében.

³⁴ KELEMEN, 1945. 213. o.

húsosabb, inkább levél, mintsem ágszerű változatai dominálnak. Az ide sorolt emlékeken a gótikus növénydíszek között olykor reneszánsz jellegű motívumok is fel-feltűnnek, ezek azonban nem válnak a gótikus ornamentika szerves részévé, formailag némiképp idegennek hatnak környezetükben.³⁵ Az ide tartozó emlékek közül a gogánváraljai mennyezet (. kép) mellett a legfontosabb talán a homoródszentpéteri karzatmellvéd maradványa. (. kép) De részben ide sorolható a gogánváraljai és az ádámosi négyülékes stallum is (festett baldachinjaik miatt). (. kép) A nyárádszentlászlói ajtó (. kép) a gogánváraljai stallummal való rokonsága miatt kapcsolódik e körhöz, bár nem rendelném a korábban felsorolt emlékekkel teljesen azonos kategóriába. Ugyanilyen módon, a gogánváraljai stallummal való rokonsága miatt kapcsolódik a körhöz a nagybaromlaki szentélypad is (. kép), bár jellegzetességei miatt kapcsolódik a váraljai padhoz, mint a szentlászlói ajtó, amihez alapvetően nem sok köze van.

A gogánváraljai kört tehát leginkább úgy lehetne leírni, hogy van néhány emlék, ami minden vonatkozásában ide sorolható (a gogánváraljai mennyezet és a homoródszentpéteri karzatmellvéd), más műtárgyaknak, mint a gogánváraljai és az ádámosi stallumnak pedig csupán egyes részletei, egészen pontosan a baldachinjuk sorolható ide. Ezért a csoport körül – ahogy egyre több emléket sikerül egymáshoz kapcsolni – kialakul egy holdudvarszerű csoport olyan emlékekből, amelyek valamilyen szempontból kapcsolódnak (hasonlítanak) a körbe sorolható emlékekhez, de a kör jellegzetességeit nem viselik magukon, így közvetlenül nem is tekinthetők a tagjainak.

Az ádámosi mennyezet köré épülő emlékcsoportba alapvetően azokat az emlékeket soroltam, amelyeknek domináns formai elemei azok a hosszúkás, téglalap alakú kazetták, amelyeket rendszerint levéldíszekből felépített rozetták töltenek ki. Emellett ezekre az emlékekre jellemzőek még a jellegzetes, reneszánsz jellegű, gyakran babérfüzérrel díszített, szélesebb keretezések, amelyek a kazetták felületén és a keretezés lécezetén egyaránt megjelenhetnek. Így az ádámosi mennyezet mellett ide soroltam a már említett miklóstelki táblákat (. kép) és a nagybaromlaki hétülékes stallumot. (. kép) A csíksomlyói háromülékes szentélypad reneszánsz stílusú keretezései miatt tartozhatna ebbe a csoportba, bár valamivel későbbi a többi emléknél, és más – valamivel hangsúlyosabb – szempontok alapján inkább a gogánváraljai kör járulékos tagja lehet (lásd később).³⁶ (. kép) A csoport többi tagjánál korábbra datálható a besztercei évszamos (1505), nyolcülékes szentélypad (. kép), amely szigorúan véve nem is tartozik az ádámosi mennyezet körébe, ugyanis a rajta megjelenő festett és faragott díszítmények még ízig-vérig késő gótikus stílusúak. Ugyanakkor kazettás és

³⁵ Pl. a gogánváraljai stallum esetében. Bővebben lásd a melléklet III.3. fejezetét.

³⁶ A csíksomlyói stallumról bővebben lásd a melléklet II. fejezetét.

széles, faragott-festett díszű keretléc szerkezete már felidézi a későbbi stallumok alapformáját, bár a keretlécein még kizárólag késő gótikus lombdíszek láthatóak, a kazettákon pedig a lombdíszekből felépülő rozetták helyett ágdíszekből konstruált, késő gótikus kapucsúcsokat idéző ábrázolások tűnnek fel.

A két emlékcsoport tárgyai közül – mint látni fogjuk – a gogánváraljai mennyezet körének tárgyai a hagyományosabb szemléletűek (formavilágúak), hiszen alapvetően késő gótikus díszítés borítja be őket. A váraljai mennyezet felületén megjelenő figurák is közelebb állnak a középkor-végi emberábrázolásokhoz, mint a reneszánsz embereszményéhez. Az ide sorolt emlékek feltehetően valamivel (néhány évvel, bizonyos esetekben néhány évtizeddel) korábbiak lehetnek az ádamosi kör tárgyainál. Ugyanakkor a gogánváraljai kazetták finomabb rajzúak, kidolgozottabbak és összességében jobb minőségű munkák az ádamosiaknál. Ugyanez elmondható a homoródszentpéteri karzatmellvéd értelmezhető deszkáinak és a nagybaromlaci stallumnak a díszítményeiről is. Az ádamosi táblákon több a reneszánsz formaelem, mint a váraljai és a szentpéteri emlékeken, ráadásul ezen elemek szervesen be is épülnek a gótikus motívumok közé. Már önmagában az is reneszánsz jellegzetességnek tekinthető az ádamosi mennyezet és körén, hogy tábláik zömén nagyméretű, a teljes felületet kitöltő rozetták jelennek meg.

III.2. Az ádamosi kör emlékei

Ádamoson a rozettákat alkotó elemek között még vegyesen találunk késő gótikus levéldíszeket (pl. a harmadik, forgó nap-motívumos kazettasoron) és reneszánsz motívumokat (pl. bonyolult cserelevél-rozettákat és babérfüzéreket), bár alapvetően már a reneszánsz formavilága dominál. A baromlaci táblákon a reneszánsz ornamentumok még dominánsabbakká, a miklóstelkieken jóformán egyeduralkodó elemekké válnak, ráadásul ezeken a kazettákon megfigyelhető a rajznak az az érzékenysége és mívessége, ami az ádamosiakról hiányzik. Ugyanakkor Ádamos mennyezetének megítélése közben nem szabad elfelejtenünk, hogy képtáblái – a baromlaciakkal és a miklóstelkiekkel ellentétben – rendkívül rossz állapotban maradtak fenn, jóformán teljesen lekopott róluk a festés, így maximum a felületek alapszínezése érzékelhető ezeken a kazettákon, amelyeknek részletei sajnos megsemmisültek. Hogy mekkora lehetett a különbség az egykori és a mai állapotuk között, arról a miklóstelki kazetták nyújthatnak némi támpontot. Ezeknek ugyanis egyik oldala jóval rosszabb állapotban maradt fenn a templomfalon át beszivárgó nedvesség miatt. Míg épebbik felük színes, gazdagon részletezett és üde, a rosszabbik ennek csupán árnyképe, ha nem

ismernénk jobbik felüket, egyáltalán nem biztos, hogy a rosszabbik alapján meg tudnánk meghatározni magas minőségüket.³⁷ (. kép)

A három emlék összehasonlító elemzését érdemes olyan jellemző részleteket összevetésével kezdeni, mint pl. a feliratok. Az ádámosi mennyezeten 1526-os, míg a baromlaki stallumon 1524-es évszám szerepel, vagyis három számjegyük megegyezik, ráadásul mindkettőt pajzsban ábrázolták. (. ábra) Előbbin az évszám a teljes kazettát kitöltő reneszánsz csücskös pajzsban csupán a felső részét foglalja el, utóbbin viszont a kis méretű, szív alakú aljjal rendelkező reneszánsz pajzs teljes felületét kitölti úgy, hogy a négy számjegy páronként két sorba van rendezve. A pajzsok rajzolata, bár formájuk nem egyeik meg teljesen, nagyon hasonló, ahogyan a mezejükbe írt számok is. Az 1-es számjegy mindkét esetben egy közepén csücskös vonásból áll, bár Ádámoson a csücsök a rovás mindkét oldalán megjelenik, Nagybaromlakon viszont csak a baloldalon. Az ötös rajza nagyjából megegyezik, ahogy a kettesé is. A különbség (a baromlaki számjegyek szögletesebb rajzolatúak, az ádámosiak gömbölydedek) inkább technikai (festés és faragás), mintsem stilisztikai okokra vezethető vissza. Az utolsó számjegyek – 4-es és 6-os – a korszakban használt jelrendszernek köszönhetően csupán abban különböznek, hogy Ádámoson a számjegy visszakanyarított hasának vége nem ér el a füléig, míg Baromlakon meghaladja azt fél 8-ast, vagyis a korabeli írásgyakorlat szerint 4-es formálva.³⁸ A feliratok összehasonlítását megnehezíti, hogy az ádámosi festett, míg a baromlaki vésett, a két technika pedig különböző jellegű vonalakat eredményez. Ennek köszönhető az is, hogy – amint arról már volt szó – a baromlaki számjegyek szögletesebbek az ádámosiaknál. A két felirat közötti különbségek tehát technikai jellegzetességekből adódnak, egyébként minden részlet azonos írásgyakorlatra utal.

A nagybaromlaki stallum esetében a műtárgy stíluskritikai elemzése során valamelyest érdemes külön kezelni magát a szentélypadot és az előtte álló könyöklőt, ugyanis lehetséges, hogy eredetileg két különálló berendezés részeit képezték. Ugyanakkor hasonlóságuk és fennmaradási körülményeik arra utalnak, hogy ugyanaz a mester vagy műhely készítette mindkettőt.³⁹ A közöttük fennálló motívumbeli hasonlóságok közül ugyanakkor érdemes itt is megemlíteni néhányat. A stallum könyöklőjének egyik oldallapja (. kép) pl. a pad háttámlájának középső kazettájának díszítésére (. kép) emlékeztet, bár előbbi finomabb rajzolatú. Ugyanakkor a két felületen megjelenő levelek festése is megegyezik, középső részük ugyanis mindkét esetben sötétebb színű, a lavírozott festés pedig a levelek széle fele

³⁷ Az főbb emlékek összehasonlításának néhány szempontját lásd még: KELEMEN, 1945. 213. o.

³⁸ Arról, hogy az ádámosi felirat 1524-es vagy 1526-os évszámként olvasandó, bővebben lásd a mellékelt VII. fejezetében a 103. jegyzetet.

³⁹ Bővebben lásd a melléklet VII. fejezetében.

világosodik. A másik lényeges hasonlóság, hogy jóformán azonos tulipán-díszek jelennek meg rajtuk, a könyöklőn pl. az egyik oldallapon (. kép) és a keretléceken (. kép), míg a padon a háttámla harmadik és ötödik tábláján (. kép), valamint a baldachin néhány osztósávján. (. kép) Hasonló jellegű tulipános motívumok az ádámosi kazetták szalagjain is feltűnnek (az első, a második, a negyedik és a hetedik kazettasoron is láthatóak – . kép). Közülük különösen a középső (negyedik) kazettaoszlop kereteit érdemes összevetni a baromlakaiakkal. De a forma a miklóstelki kazettákon is megjelenik (a második kivételével mindegyiken – . kép). Ugyancsak hasonlóság a baromlakai pad és könyöklő között, hogy a pad háttámlájának második tábláján látható motívum (. kép) távolról emlékeztet arra a díszítményre, amely a könyöklő előlapjának negyedik mezejében jelenik meg. (. kép) Mindkét táblán ágas-virágos, soktagú díszítés látható, ahogy az ötödik ádámosi kazettaoszlop mezőiben is. Utóbbi nagyon hasonlít a baromlakai stallumon megjelenő díszhez, de a könyöklő megmaradt táblái és keretlécei általában is közeli rokonságban állnak az ádámosi kazettákkal.

A stallum padjának motívumai közül viszont leginkább a baldachin ötödik mezejében látható forgó nap-motívum (. kép) idézi fel az ádámosi mennyezetet, annak is harmadik kazettaoszlopának levéldíszekből álló spirálos díszítményét (. kép), ugyanakkor a pad csipkézett szélű ornamentumai (pl. a baldachin első, második és hetedik mezejében, valamint a háttámla negyedik és hatodik mezejében – . kép) inkább a miklóstelki második és negyedik kazettákra emlékeztetnek. (. kép) A baromlakai padon és a miklóstelki mennyezeten is nagy számban jelennek meg csipkézett szirmú tulipánok. Előbbin pl. a háttámla első és ötödik mezejében (. kép), valamint a halántéklapok belső oldalain (. kép), utóbbin a fennmaradt keretléceken és a második kazettán. (. kép)

A baromlakai stallum könyöklője tehát közelebbi rokonságban áll az ádámosi kazettákkal, mint a csoport többi elemével, padja viszont leginkább a miklóstelki kazettákkal kapcsolható össze, azoknak is azzal a csoportjával, amelyre a csipkézett díszítmények jellemzőek (második és negyedik kazetta). Utóbbiakon valamivel több reneszánsz elem jelenik meg, mint az előbbieken. A miklóstelki négy tábla másik két darabja (első és harmadik tábla – . kép) ezzel szemben inkább hasonlít az ádámosi kazettákhoz, ugyanis az előbbieken megjelenő csereleveses rozetták típusa összekapcsolható az ádámosi rozettákkal (amelyek a címeres képeken, valamint a harmadik és az ötödik kazettaoszlop tábláin kívül az összes mezőben megjelennek – . kép). A két rozetta-formát az köti össze, hogy mindkettő közepén egy kör látható, amelyből minden levél irányába egy egymás fele homoruló vonalpár indul ki, ami mellékágakra szakadva érezetként fut végig a levélen. Hasonló motívumot a székelydályai szentélyboltozat festményén is feltűnik. (. kép – kaftános kép) Bár Ádámoson – a mennyezet

hányattatott sorsa miatt⁴⁰ – alig maradtak fenn a finom részletek, néhány kazettán azért hosszas szemlélődés után felfedezhetőek a Miklóstelkén kiváló minőségben tanulmányozható finom árnyaló vonalak. (. kép – 3. kazetta) Ezek működésének lényege, hogy az alapvetően világos alapszínűre megfestett felületekre saját színük sötétebb árnyalatával (valószínűleg pasztásabb festékkel) vékony vonalakat húztak az árnyékosabb részekre. Ily módon plasztikus felületek jönnek létre, amelyek nagyon erőteljes hatásúak. Nagybaromlakon ez a technika annyiban módosul, hogy ott vonalak helyett inkább foltokkal árnyalták a motívumok elemeit (lavírozással).

A három – ha a stallum padját és könyöklőjét külön választjuk négy – emlék között tehát, mint láttuk, nagyon sok a hasonlóság. Hogy ez miképpen értelmezhető, azt alább igyekszem kifejteni. Ha más miatt nem is, a számjegyek és a címerpajzsok formája és rajzolata alapján, úgy gondolom, egyértelmű, hogy a baromlaki stallum és az ádámosi mennyezet ugyanannak a mesternek vagy műhelynek a munkája. De akkor is össze kellene kapcsolnunk a két emléket, ha nem lennének rajtuk évszámok, ugyanis motívumaik hasonlósága ezt kívánja meg. A miklóstelki mennyezetet pedig ugyanezért kell a csoporthoz sorolnunk: technikailag és a motívumok szintjén is nagyon hasonlít a többi emlék mindegyikére.

Úgy tűnik tehát, hogy a három emléket ugyanaz(ok) készítette(k), vagyis a XVI. század ’20–30-as éveiben működni kellett legalább egy olyan mesternek vagy műhelynek, amely valószínűleg nem csak alkalomadtán készített kazettás mennyezeteket és kazettás szerkezetű stallumokat – a fennmaradt emlékek száma erre utal (hiszen ha három/négy maradt fenn, még többnek kellett lennie) –, hanem vagy kizárólag erre szakosodott (festett asztalosmunkák készítésére, amelyeket alkalomadtán minimális mértékű faragással is díszítettek) vagy sok ilyen munkát vállalt. Hogy a mennyezeteket és stallumokat készítő(k) kik voltak, mester vagy mesterek, asztalosok vagy képfestők, azt – megfelelő mennyiségű írott forrás hiányában – nagyon nehéz megítélni. Ugyanakkor egy használható támpontunk mégis van, ugyanis az ádámosi 4. kazetta pajzsának alsó felében megjelenő körző és rézsmérték valószínűleg ennek a mesternek vagy műhelynek lehet a mesterjegye.⁴¹

A címerpajzsban megjelenő eszközök asztalos(ok)ra és képfestő(k)re egyaránt utalhatnak, bár az asztalosjelvényeken rendszerint gyalu (is) megjelenik. (–. kép) Az ádámosi mennyezet kopottsága annyiban pozitívumokat is hozott, hogy feltárta és így tanulmányozhatóvá tette a kazetták alárajzait és a szerkesztési vonalait. (. kép) A látható nyomok alapján egyértelmű, hogy a motívumokat nem sablonok, hanem – a mennyezeten is látható – körző és vonalzó

⁴⁰ Bővebben lásd a melléklet I.1. fejezetét.

⁴¹ A tárgyak azonosításáról bővebben lásd a melléklet I.2. fejezetét.

segítségével rajzolták meg. Ennek a szabadabb rajzolósi módnak köszönhető az is, hogy az ádamosi kazettaoszlopok mintái – bár nagyon hasonlítanak és alapvetően ugyanazt a rajzot jelenítik meg – kisebb részleteikben és olykor a nagyobb motívumok arányaiban is minimális mértékben eltérnek egymástól (pl. egy-egy rozetta olykor valamivel kisebb vagy nagyobb mint az oszlop többi tábláján). Az ádamosi szerszámok tehát egyaránt utalhatnak asztalosokra és festőkre, sőt akár festőasztalosokra is, ugyanis mindhárom mesterség használt körzőt, a speciális típusú rézsmérték pedig a metszetek tanúsága szerint (. kép) ugyancsak asztalosszerszám volt. Ugyanakkor Balogh Jolán talált egy 1530-as adatot a kapornaki templom mennyezetének elkészítési körülményeiről. A latin nyelvű szövegben egy bizonyos Mezőlaki Mennyező Mihály (Michaeli Menyezew de Mezewlak) artifexről esik szó, aki saját költségén szerezte be a templom festett mennyezetéhez szükséges anyagokat, és ő felelt a művészi módon való kiképzésért is. Mezőlaki valószínűleg képíró volt, aki elvállalta egy-egy mennyezet teljes kivitelezését, az asztalosmunkák elkészítésére pedig felfogadott valakit.⁴² A mesterjegy alapján ez történhetett Ádámoson is: gyalu hiányában a szerszámok ugyanis inkább kapcsolhatók festőhöz, mint asztaloshoz, ráadásul a speciális rézsmérték is inkább vall finom szerkesztéseket, rajzokat létrehozó festőre, mint olyan asztalosra, aki – szerkezetileg nem túl bonyolult – mennyezeteket készít. Az biztos, hogy a fővállalkozó jelvénye látható a kazettán, akár festő, akár asztalos volt, de ebben az esetben inkább képíróként azonosítanám. A mennyezetek minősége alapján lehetetlennek tartom, hogy faszerkezetüket és festett díszítményeiket ugyanaz – vagyis egy festőasztalos – készítette volna, ugyanis túlságosan jó minőségűek ahhoz, hogy asztalosmester munkái legyenek, azok a festők pedig, akik a mennyezeteken látható minőségben voltak képesek dolgozni valószínűleg nem foglalkoztak ácsmunkával. E feltevés alapján Gogánváralján is egy képzett, jó minőségű munkát létrehozó festővel kell számolnunk, ugyanis pl. a figurális kazetták elkészítéséhez – olyan minőségben, ahogyan Váralján megjelennek – mindenképpen szaktudásra, és nem is akármilyenre volt szükség.

Az, hogy Ádámoson az asztalos-jelvénnyel kazettája a mennyezet főhelyén, azaz a szentélyhez és így az oltárhoz legközelebb eső sor közepén helyezkedik el megelőzve még a donátor-címert is (ami a második sor közepén található)⁴³ arra utal, hogy e mester vagy mestercsoport jelentős szereppel bírhatott a korszakban, ugyanis akárki nem helyezhette el jelvényét egy festett mennyezet főhelyén, vagyis legrepresentatívabb felületén, amely mennyezet ráadásul egy donátor-címert is tartalmaz, ami ily módon reprezentációs

⁴² TOMBOR, 1968. 11. o.; MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987. 87–89. o.

⁴³ A címről és értelmezéséről bővebben lásd a melléklet I.2. fejezetét.

szempontból a második helyre szorult vissza. A mesterjegyek ráadásul rendszerint a műtárgyak másodlagos, kevésbé feltűnő felületen jelennek meg, Ádámoson viszont – mint láttuk – a főhelyen szerepel a jelvény. Ez olyan anomália, amelynek létezésére eddig nem találtam kielégítő magyarázatot, bár az adhat némi támpontot, hogy a már említett Mezőlaki Mennyező Mihály nemesi családtagokkal, sőt nemesi birtokkal is rendelkezett, és magatartásából úgy tűnik, hogy nemesi életmódot folytatott.⁴⁴ A későbbi kutatások talán további adatokra is fényt deríthetnek.

III.3. A késő gótikus lombornamentika változatai Erdélyben

A gogánváraíjai mennyezet köré épülő emlékcsoport leghangsúlyosabb eleme a késő gótikus lombornamentika. A továbbiakban e motívum-típus főbb korabeli változatait veszem számba, ugyanis úgy gondolom, a lombornamentika – mivel nagy felületeken van jelen az emlékeken – alkalmas arra, hogy típusokra bontva emlékcsoportokat körvonalazzon. Az itt meghatározott lomb-típusokat úgy különítettem el, hogy az emlékek hosszas vizsgálata (nézegetése) után megpróbáltam megfogalmazni azokat a jellegzetességeket, amelyek mentén hasonlítanak (vagy különböznek) az egyes tárgyak, majd az így kialakult jellemvonások alapján szűkebb-tágabb csoportokba rendeztem az emlékanyagot.

III.3.A. A gogánváraíjai kör lombdíszei

A gogánváraíjai kör műtárgyain megjelenő lombdíszek jelentik az első itt leírt típust. Az ide sorolható lombornamentika levelei nagyon teltek, húsosak – még az ádámosi stallum baldachinjának lombdísze is, bár az a legkevésbé –, és többnyire háromágú, nagyobb levelekből állnak. Burjánzóan dúsak és kicsattanóak még akkor is, amikor indás díszítésben jelennek meg. (pl. a gogánváraíjai mennyezet 28. kazettáján – . kép) Hatásuk azért olyan dús és életteli, mert viszonylag röviden keskenyednek el, így végeik sem indaszerűek. (. kép – összehasonlító tábla)

A gogánváraíjai kazetták levéldíszei teltek, húsosak, és jóformán beborítják a kazetták teljes felületét. A legtöbb esetben az őket megalkotó mester nem ábrázolta erezetüket, bár egyes részeiken néhány fekete vonallal árnyékolta őket. A homoródszentpéteri karzatmellvéd maradványain ma már alig láthatóak a minták, de Balogh Jolán 1943-ban publikált fényképeinek készítésekor a mainál jobb állapotban voltak, ezért – bár a képek fekete-fehérek – érdemes felhasználni őket a deszkák tanulmányozása közben. A karzatdeszkák lombdíszei

⁴⁴ MIKÓ – SZENTKIRÁLY, 1987. 89. o.

is teltek, de a gogánváraljaiaknál kevésbé húsosak. A két emlék kifestése úgy hat, mintha alkotóik ugyanazt a lombot stilizálták volna, de más-más módon. A homoródszentpéteri maradványokon a nyárádszentlászlói stallum néhány tábláján megjelenőhöz hasonló, csúcsukon homorú szirmú virágok is megjelennek, bár sokkal egyszerűbb formában (kevesebb szírommal és egyszerűbben festve), mint a szentélypadon. Összességében nem gondolom, hogy a váraljai és a szentpéteri emlék ugyanattól a mestertől származnak, bár alkotóik képzettsége hasonló lehetett.

Leginkább a homoródszentpéteri karzatdeszkák díszítéséhez hasonlít a gogánváraljai stallum baldachinjának festése. A stallumon a zöld alapon egyszerű fekete kontúrokkal kialakított, dús lombozat leveleinek jellegzetessége, hogy két oldaluk jóformán szimmetrikus, és rövid, hegyes csücsökben végződnek. A levelek a szentpéteriekénél valamivel kevésbé teltek, ugyanakkor a karzatdeszkák lombdíszének rajzolata is hasonló a baldachinon megjelenőhöz, bár az előbbi egyes levelein az erezetet érzékeltető vonalrajzon kívül más kontúrok is megjelennek. Az ádámosi stallum baldachinjának levéldíszei térnek el leginkább a gogánváraljai körre jellemző húsos, telt rajzú levelektől. Az itt megjelenő zöld és piros, feketével kontúrozott lombozat az eddig elemzett díszítményekhez képest hosszan elkeskenyedő, hegyes végű levelekből áll.

III.3.B. A gogánváraljai és a keskenyleveles típusú lombdíszek megjelenései

A gogánváraljai típusú levéldíszekkel szemben más korabeli lombdíszek inkább inda- vagy csonkolt ágszerűek, kevésbé telt, inkább hosszúkás levelekből állnak, a nagyobb, sokszor indaszerű levelekből pedig kisebb levelek ágaznak le, ami még inkább növeli a lombdíszek ágszerűségét. (. kép – ádámosi stallum) Az ebbe a típusba (keskenyleveles lombdísz) tartozó díszítmények jellegzetessége, hogy általában több indás elem jelenik meg rajtuk, mint a gogánváraljai kör emlékein, és a közéjük rajzolt vagy faragott ágak is göcsörtösebbek általában (ágak pl. a gogánváraljai mennyezeten is megjelennek, de ott egyenes felületűek és ívesek, alig válnak el a lombozat leveleitől).

Érdekes, hogy a két típusba tartozó díszítmények olykor egyazon emléken is megjelenhetnek, ilyenkor a gogánváraljai típusú lombornamentikát általában a festett részletek képviselik, míg az ágszerű lombdíszeket a faragottak. Az ádámosi stallumon pl. egyértelműen megfigyelhető ez a jelenség. (. kép) A gogánváraljain pedig, míg a baldachin telt, meredek ívben kicsúcsosodó levelei inkább a gogánváraljai típusú lombdíszeket idézik, a szentélypad hátlapján, a mezőket elválasztó deszkák faragott-festett levéldíszei inkább indaszerűek. A szentélypad főpárkányának oldalain megjelenő festett lombornamentikán az

indás jellegű levelek göcsörtös ág körül hullámszerűen. E díszítmény rajzolata alapján a keskenyleveles lombtípusba tartozik, a stallum háttámlájának mezőiben megjelenő ornamentika pedig átmenetet képez a gogánváraljai és a keskenyleveles típus között, de mivel levelei kisebbek és keskenyebbek a gogánváraljaiaknál, és eléggé indás jellegűek, inkább tartoznak az utóbbi, mint az előbbi típusba. Ami mégis a gogánváraljai kör lombdíszeihez köti őket, az a levelek kerekded végződése, és hogy a levelek önmaguk kevésbé indaszerűek (bár a teljes lombdíz a rajta megjelenő hosszú indák miatt már az). Ezek a díszítmények leginkább ujjszerűek, ugyanis leveleik a valóban indaszerű lombdíszekhez képest rövidebbek. A váraljai stallumon tehát gogánváraljai típusú festett, hosszúleveles festett és hosszúleveles faragott lombdíszek egyaránt feltűnnek. Ez rámutat arra, hogy az általam alkalmazott felosztás csupán elméleti konstrukció, olyan módszer, ami segíthet meglátni és megnevezni a különböző emlékek közötti kapcsolatokat, de alapvetően szubjektív jellegű, és nagyon elvont.

III.3.C. A keskenyleveles lombdíszek

A felosztás, miszerint a faragott díszítmények rendszerint indaszerűbbek, általában is igaz az emlékanyagra, bár fogalmazhatnánk úgy is, hogy a XVI. század eleji templomi faberendezéseken megjelenő festett lombdíszek zöme gogánváraljai típusú (ilyen faragott díszeket jelenleg nem ismerek), míg az indás jellegű, keskenyebb levelekből álló lombdíszeket többnyire a faragott díszítmények képviselik.

A keskenyleveles díszítőtípust ezúttal nem vetném alá a gogánváraljai típus esetében elvégzett részletes elemzésnek, ugyanis, kutatásaim jelenlegi állapota alapján abban sem vagyok biztos, hogy valóban egységes díszítmény-típusnak tekinthető, sőt úgy gondolom, hogy stílusuk és formáik alapján az ide sorolható emlékek több, egymástól többé-kevésbé elkülönülő csoportba sorolhatóak. A késő gótikus lombdíszek hosszúleveles változata ugyanis számos emléken megjelenik a XV. század második felétől, utolsó harmadától egészen a XVI. század közepéig – néhány esetben még később is –, és szűkebb időszakonként, valamint emlékcsoportonként is eltéréseket mutat. Két alaptípusa – ágszerű és indaszerű lombdíz – különíthető el, amelyek felbukkanása független az idő és térbeli szempontoktól, és gyakran mindkét típus megjelenik egy-egy emléken. A közöttük levő különbség rajzolatukból adódik, és nem kifejezett stilisztikai sajátosság. A gogánváraljai stallumon pl. ágszerű lombdíz látható a hátlap második és a harmadik mezője közötti deszkán, valamint – csonkolt ágmotívummal kombinálva – a hátlapot és a szentélypad alsó részét elválasztó keretdarabon (. kép), míg a többi keretdeszka inkább indaszerű lombornamentikával díszített. (. kép) A két típus közötti különbséget leginkább úgy lehetne megfogalmazni, hogy a keskenyebb leveles

lombdíszek közül azok tartoznak az ágszerű csoportba, amelyek levelei szögletesebbek, csúcsosabb végűek, és általában sok kisebb melléklevéllel díszítettek; míg az indaszerű díszítmények levélcúcsai ívesebb végződésűek, így a hosszú, keskeny levelek indákra hasonlítanak.

Keskenyleveles lombdíszt elsősorban stallumokon és padokon jelenik meg, de ismerek ilyen módon díszített könyvtartót is (a besztercei templomban található – . kép). A késő gótikus hosszúleveles lombdíszt változatos fajtáival gazdagon díszített pl. a szászbogácsi stallum (. kép). A besztercei templom szentélyének déli fala mentén álló 1505-ös évszámú nyolcszögletes szentélypadot is beborítják a hosszúleveles lombdíszek faragott és festett változatai. (. kép) De a stallumnak a templom déli hajójában álló, erősen átalakított párdarabja is hasonló módon van díszítve. (. kép) Kelemen Lajos Vistán is felfedezett egy gótikus hosszúleveles díszítésű megcsontított szentélypadot,⁴⁵ de a csíksomlyói stallum keretdeszkáin is felbukkannak a hosszúleveles lombdíszek annak ellenére, hogy ezen a stallumon már zömében reneszánsz díszítőelemeket láthatunk. (. kép) E berendezést Balogh Jolán 1530–1540 közé datálta (valószínűleg reneszánsz díszítményei alapján).⁴⁶ Az általam ismert faragott leveles emlékek közül az itt megjelenő lombdíszt idézi fel leginkább a gogánváraljai típusú festett leveleket, azok közül is az ádamosi stallum baldachinjához hasonlít a leginkább, vagyis ahhoz az emlékhöz, amely a körből a legkevésbé hordozza a gogánváraljai típusú lombdíszt jellegzetességeit. (. ábra) Ez is arra utal, hogy a gogánváraljai típus a késő gótikus lombdíszek későbbi változata, a XVI. század első negyedében alakulhatott ki, míg a hosszúleveles típus már a XV. század végétől megjelenik. Reneszánsz jellegű emlékeken leginkább a későbbi, gogánváraljai típusú díszítmények jelennek meg, ugyanis ezek rajzolata kevésbé üt el a reneszánsz formáktól (a babérfüzéres szalagok pl. formailag a gogánváraljai típusú lombdíszekhez hasonlítanak).

A hosszúleveles lombdíszes emlékekkel jelenleg csupán érintőlegesen, leginkább az anyaggyűjtés szintjén foglalkozom, ezért részletes elemzésére nem vállalkozom, de úgy gondolom, sikerült beazonosítanom egy kisebb – egyelőre két, talán három tárgyból álló – csoportot, részben a hosszúleveles lombornamentikával díszített emlékeken belül.

⁴⁵ KELEMEN, 1927. 94–95. o.

⁴⁶ BALOGH, 1843. 326. o. Bővebben lásd a melléklet II. fejezetét.

III.4. A gogánváraljai stallum, a nyárádszentlászlói sekrestyeajtó és a csíksomlyói szentélypad

Az említett csoportba a nyárádszentlászlói ajtót (. kép) és a gogánváraljai stallumot sorolnám. (. kép) Elkülönítésük alapját az a felismerés jelenti, hogy nagyon hasonló, közepük fele mélyülően faragott, rozettaszerű, 14–16 szirmú virágok jelennek meg rajtuk. (., . kép) Ilyen virágokat más emlékeken eddig nem láttam, ráadásul a két műtárgy egyéb részletei is hasonlítanak. Mindkét emléken vannak olyan részek, amelyek egyaránt festettek és faragottak. Gogánváralján ilyenek a stallum ülései fölött kialakított hosszúkás mezőket elválasztó keretléc a hátlaon, míg a szentlászlói sekrestyeajtón az emlék felületét négy részre osztó és az így kialakuló mezőket keretező deszkák (az ajtó alján elhelyezett jóval szélesebb a többinél, és két darabból van összeállítva) tartoznak ide a felső timpanonnal együtt. Ezek az elemek hasonló jellegűek, bár a szentlászlói díszítések valamivel kidolgozottabbak. Itt a levéldíszek belső felülete is faragott, nem csupán a háttér van bemélyítve, a mester ugyanis érzékeltette a levelek erezetét. Gogánváralján erre csupán a második és a harmadik mező közötti és a hátlapot a stallum alsó részétől elválasztó keretlécen került sor. (. kép) E kereteken csúcsos végű levéldíszek sora látszik. Hasonló rajzolatú levelek a szentlászlói ajtón nincsenek, ellenben a sekrestyeajtó alsó részén, a széles keretdeszkákon jelenik meg nagyobb felületen festett-faragott lombornamentika. Az itt látható levelek már-már íves, csúcs nélküli végződésűek. A sekrestyeajtó többi faragott felületén is ívesebb végűek a levelek az említett gogánváraljai részlet ornamentumainál, ugyanakkor a stallum többi felületén látható levéldíszek ívelt végeikkel inkább a szentlászlóiakhoz hasonlítanak.

Nyárádszentlászlón az indás levelek között megjelenő virágocskák zöme 5–7 szirmú (de vannak még több szirmúak is) többségük pedig a nagyobb, rozettaszerű virágokhoz hasonlóan, vagyis közepük fele mélyülő faragással van kiképezve. Ráadásul a többi virág belső szerkezete is érzékeltetve van néhány faragott vonallal. Gogánváralján ugyanezek a virágok mindössze háromszirmúak és faragatlanok.

A gogánváraljai keretdeszkák igen hiányosak és kopottak, elég rossz állapotban maradtak fenn, ezért úgy gondolom, az nem tekinthető különbségnek, hogy jelenlegi állapotuk alapján ott több léc monokróm, egységesen sötét színű, míg a szentlászlói keretek polikrómok. A gogánváraljai leghiánytalanabbul fennmaradt keretdeszkán a bemélyített háttér egységesen sötét színű, míg a magasan meghagyott ornamentumok világosak, és díszítőfestés nyomai is felfedezhetőek rajtuk. Ezért úgy gondolom, eredetileg ezek az elemek is több színnel lehettek kifestve, polikrómiájukat az idő azonban annyira megviselte, hogy még a restaurátorok sem

tudták visszaállítani. Nem egyértelmű, hogy a szentlászlói ajtó keretlécei pontosan hogyan voltak festve. Az biztos, hogy a bevésített háttér sötét, míg a díszítmények világosabb színűre voltak festve (a festés nyomai minden díszítményen megmaradtak, egykor tehát a sekrestyeajtó teljes felülete festett volt). A kisebb és nagyobb virágokon egyértelműen pirosas kifestés nyomai fedezhetőek fel, a leveles indák pedig más – valószínűleg sötétebb – színűek voltak a mintázat közepén futó ágánál. Ennél több azonban a tárgy állapota miatt nemigen állapítható meg. Nem tartom kizártnak, hogy a nem bemélyített felületekről valamikor – leginkább súrolással – eltávolították a festést, de az is lehet, hogy az egyszerűen lekopott.

A két emléken a keretek által övezett mezők eredetileg festettek voltak. A festés a gogánváraljai stallumon elég jó állapotban maradt fenn, a szentlászlói ajtón azonban nagyon elszíneződött és besötétedett, talán valamikor át is festették. A Balogh Jolán által publikált felvételen (. kép) és saját múzeumi látogatásom során annyit sikerült értelmezni belőle, hogy egy sötét színű háttéren világosabb színű, keresztirányú vonalakkal rombuszhálót alakítottak ki a felületeken. De hogy a rombuszok mezőiben voltak-e díszítmények, azt nem sikerült megállapítanom, ahogy azt sem, hogy a leírt festés az eredeti középkori, avagy későbbi kiegészítés, bár nagyon halványan mintha látszana alatta/közte egy, a gogánváraljai festett részletekhez, különösen a háttámla első és harmadik táblájához hasonló leveles díszítmény.

Bár cáfolhatatlan bizonyítékom nincs arra, hogy a két műtárgyat egyazon mester vagy műhely készítette, a hasonló korú emléktárgyak jellegzetességeit – hasonlóságait és különbségeit – is figyelembe véve úgy gondolom, hogy a gogánváraljai stallum és a nyárádszentlászlói sekrestyeajtó egyazon műhelyből származik, az eltérések pedig a megrendelői igényeknek és a műfajnak köszönhetőek. Mindkét munka a XVI. század első három évtizedében készülhetett.⁴⁷

A csíksomlyói háromülékes stallum késő gótikus díszítményei eléggé hasonlítanak az ádamosi stalluméhoz.⁴⁸ Az előbbi háttámlájának függőleges osztódeszkáin megjelenő sík faragású levélmotívumok szinte teljesen megegyeznek a gogánváraljai ún. ágszerű levéldíszekkel, bár a somlyóiak valamivel szellősebb rendben követik egymást. A levelek rajzolata mindkét helyen igen hasonló, belső beosztásuk jóformán megegyezik: a levelek teljes hosszán végigfut egy hosszabb ér, amelyből levelenként mindkét irányba egy-egy rövidebb ér indul el a levelek szélei felé. A két stallum háttámláinak képmozgóiban fennmaradt

⁴⁷ Balogh Jolán a nyárádszentlászlói ajtót 1520–1523 közé datálta (BALOGH, 1943. 327. o.), Mihály Ferenc pedig a gogánváraljai stallum elkészültét helyezte a XVI. század első negyedére. (LÁNGI – MIHÁLY, 2002. 56. o.)

⁴⁸ A csíksomlyói stallumról bővebben lásd a mellékelt II. fejezetét.

festett lombdíszek is igen hasonlóak, bár a csíksomlyói szentélypadon annyira lekoptak, hogy alig-alig látszanak, így nehéz megállapítani, hogy pontosan mennyire egyeznek meg.

Hogy a két stallum egyazon műhely munkája-e, nem lehet megállapítani. A felsorolt díszítmények hasonlóságából akár arra is következtethetünk, hogy igen, ez azonban meggondolatlan megállapítás lenne. Csupán annyi biztos, hogy a számos reneszánsz motívumot felvonultató csíksomlyói stallum gótikus levéldíszes részletei nagyon hasonlítanak a gogánváraljai szentélypadhoz, amelyen ugyancsak van egy reneszánsz jellegű keretdeszka, bár azt a somlyóiaktól nagyon eltérő díszítés borítja. A somlyói pad valószínűleg valamivel későbbi az ádámosi stallumnál.

Érdekes, hogy a somlyói stallumot a nyárádszentlászlói sekrestyeajtóval a gogánváraljai stallumon kívül jóformán semmi nem kapcsolja össze, mégis egy csoportba soroltam mindkettőt, még ha nem is tekintem őket feltétlenül egy mester vagy műhely munkáinak.

IV. Gótikus növénydíszek a XV–XVI. századi templomok mennyezetein

Valamennyi általam tárgyalt emlék leghangsúlyosabb motívumai azok a növénydíszek, amelyek a késő gótikus időszakban egyre nagyobb felületeken jelentek meg az Alpoktól Északra fekvő területeken. E díszítményeknek alapvetően két típusa ismert, a levéldíszek, vagyis *Laubwerke*, valamint a csonkolt ágdíszek, vagyis *Astwerke*.

Növényi motívumok már a gótikus időszak egészen korai periódusától kezdve megjelennek a templomokban – sőt mondhatni a görög ókor óta folyamatosan jelen vannak az európai szakrális épületek felületein – pl. konzolokon, oszlopfejeketeken, záróköveken, stallumokon, később pedig szárnyasoltárok másodlagos felületein (pl. predellákon, a szekrények szélein és oldalain, az oltár hátán; lásd pl. a szászsebesi oltár predelláját⁴⁹ – . kép). E korai időszakban a növényi ornamentumok mindig másodlagos, kevésbé hangsúlyos felületeken jelennek meg. A Bambergi lovasszobrot pl. szinte mindenki ismeri, az viszont, hogy egy növényi ornamentumokkal díszített konzolon áll, csak keveseknek tűnik fel.⁵⁰ (. kép)

A gótika késői periódusában, a XV. század második felétől azonban – elsősorban német területen – egyre gyakrabban és egyre nagyobb felületeken, elsősorban a mennyezetek szabad

⁴⁹ A szászsebesi szárnyasoltárt a predella bal oldalán megjelenő címer (II. Lajos uralkodói címere, aki 1516–1526 között volt Magyarország királya) és egy levéltári adat alapján szokás 1524–1526 közé datálni. Az írott forrásból ugyanis kiderül, hogy 1523. november 19-én egy földrengés során beomlott a szászsebesi templom szentély-boltozatának keleti fele, és a tartóoszlopok egy része is eldőlt. Ekkor valószínűleg az ott álló 1416-os oltár is elpusztult, ezért szükség volt egy újra, amelyet a templom felújítása után állíthattak fel, vagyis legkorábban 1524-ben. (KERTESZ, 1998. 117. o.; FIREA, 2008. 297–298. o.)

⁵⁰ A szobor 1237 előtt készült, jelenleg a bambergi székesegyház egyik pillérén áll. (LÖVEI, é. n. Bambergi lovas.)

részein találkozhatunk növényi motívumokkal. Sok templomban a késő gótikus hálóboltozat boltmezőit díszítették növényi ornamentumokkal a XV. század végének és a XVI. század elejének, első felének nagyjából fél évszázadában. Ezeken az emlékeken rendszerint geometrikus formákkal kombinálták a növényi motívumokat, a festett díszítés pedig a bordacsomópontok körül sűrűsödik – pl. a Berndorfi régi erődtemplom hajójában⁵¹ (. kép) –, sőt sokszor csupán a heraldikai elemekkel (címerekkel) ékesített bordacsomópontok környezetét festették ki. Ilyen díszítménnyel találkozhatunk pl. az annabergi Szent Anna templom boltozatának kifestésén (1516–1525).⁵² A növénydíszes boltozatfestések egy másik változatának különösen szép példájával találkozhatunk Erdélyben, Székelydályán, ahol a boltmezők teljes felületét, a teljes boltozatot késő gótikus lombdíszt borítja. A növényi motívumok között profán alakok és jelenetek, valamint nyolc címerpajzs is megjelenik. (. kép)⁵³

Ebben az időszakban jellemzőek a kétszer hajlított bordás boltozatok is, amelyeken a bordák indaszerű ívelése növényi motívumokat idéz. Königswiesen plébániatemplomának 1520 körüli kétszer hajlított bordás boltozata pl. egészen olyan mint egy erdő lombozata a fák alól szemlélve, a bordaíndítások után jóformán rögtön egymást átmetsző bordák konstrukciója pedig fatörzsszerűvé változtatja a boltozatot tartó oszlopokat.⁵⁴ (. kép) De a kétszer hajlított bordás boltozatok bordái nem csak felidézhetik a növényzet elemeit. Bizonyos esetekben ténylegesen is ág- vagy levélszerűvé alakítják őket. Kötschach 1518 és 1527 között készült Szent András templomának hajóboltozatán a bordák egy része háromágú színes levelekben végződik, vagyis itt a bordák növények indáivá alakulnak át (. kép),⁵⁵ míg a híres ingolstadti Miasszonyunk templom számos boltozatán csonkolt faágként kifaragott bordák láthatóak (1510–1512). Stabil és lengőbordák ágként való megjelenítése egyaránt megfigyelhető a templom kápolnáiban. Előbbire a második kápolna boltozata lehet a példa, utóbbira a harmadiké.⁵⁶ (–. kép) De a pirnai Mária templom szentélyében látható lengőborda-pár is ágakat formál (1536–1546).⁵⁷ (. kép)

A lavanti Szent Péter és Pál templomban a szentélyt egy teljesen átlagos keresztboltozat fedi, hajójának 1516-os sík famennyezetét viszont kétszer hajlított bordás boltozatot idéző

⁵¹ A templom mennyezeti festése 1513 és 1515 között készült. ADRIAN, 1990.

⁵² KAVALER, 2005. 242. o.

⁵³ Bővebben lásd a melléklet IX. fejezetét.

⁵⁴ KAVALER, 2005. 242. o.; KAVALER, 2014.176. o.

⁵⁵ KAVALER, 2014.182. o.

⁵⁶ A templom boltozatairól lásd: KAVALER, 2005.

⁵⁷ KAVALER, 2005. 243. o.

lécezetten tagolták.⁵⁸ (. kép) Ez a példa azért is különösen érdekes a témám szempontjából, mert a kazettás mennyezeteken megjelenő festett lombdíszek mellett alternatívát nyújt arra, hogyan lehet síkmennyezeteket növényi vagy növény-szerű motívumokkal díszíteni, vagyis hogyan lehet elérni azt, hogy a sík famennyezetek természeti környezetet, erdőt vagy kertet idézzenek fel.

Úgy tűnik tehát, hogy nagyjából a XV. század utolsó negyedétől kezdve egyre nagyobb, akár teljes mennyezetnyi felületeket kezdenek el beborítani a késő gótikus növényi díszítmények. A XVI. század első évtizedeire a téma annyira elterjed, hogy az Alpoktól Északra fekvő területeken jóformán mindenhol megjelenik Tiroltól Csehországon át egészen Lengyelországig.⁵⁹ Úgy gondolom, hogy ezen Európa északi felén általánosan terjedő jelenség emlékeinek sorába nyugodtan be lehet, sőt be is kell venni a XVI. század első felében készült erdélyi festett kazettás famennyezeteket és rokonemlékeiket, ugyanis az, hogy az emlékek mindegyikén a növényi díszítmények dominálnak, és ezen belül is hangsúlyos szereppel bír a késő gótikus lombornamentika, ha stílusukban nem is, de szemléletmódjukban közelíti az erdélyi mennyezeteket a többi európai emlékhöz. Bár azt, hogy az erdélyi mennyezeteken megjelenő lombdíszek tudatos alkotói vagy megrendelői döntés következtében kerültek volna oda, sosem állítanám. Valószínűleg általánosan terjedő ízlésbeli hatásként jelentek meg Erdély területén is, de ahhoz, hogy első változataik viszonylag hamar, már a XVI. század második évtizedében megjelenjenek, a körülmények finom összjátéka szükségeltetett (erről bővebben a következő fejezetben lesz szó). De azt mindenképpen figyelemre méltónak tartom, hogy Erdélyben nem sokkal később jelentek meg az első növényi lombornamentikával díszített mennyezetű és boltozatú (gondoljunk csak a dályai egyházra) templomok, mint Európa nyugatabbi területein. Ráadásul nem csupán az ott jellemző gazdag, növény-szerű bordázatos boltozatok tűntek fel Erdélyben, hanem ami még ennél is fontosabb, a lombos mennyezetdíszítmények egy másik műfaja jelent meg. Vagyis szerintem e jelenségből az az igazán érdekes, hogy az erdélyi körülmények – pénz- és szakemberhiány – ált. nem tették lehetővé az igen költséges, késő gótikus növényzetet idéző boltozatok létrehozását nem akadályozta meg, hogy a régióban megjelenjenek a késő gótikus lombornamentumok a mennyezeteken. Erdélyben tehát ugyanazzal a divatos díszítménytípussal találkozhatunk, mint pl. a gazdag német területeken, egyszerűen olcsóbb változatban: nem kőből faragva (boltozati bordázatként), hanem fára festve.

⁵⁸ KAVALER, 2014. 176. o.

⁵⁹ SZENTKIRÁLYI – MIKÓ, 1987. 106. o.

V. A lengyelországi kazettás mennyezetek

A szakirodalom szerint az erdélyi XVI. századi templomi mennyezetek előképei a budai és más királyi és főúri palotákban a XV. század végén, XVI. század elején felállított kazettás mennyezetek voltak.⁶⁰ Ezek mindegyike elpusztult, ezért az emlékek közvetlen összehasonlítására nincs lehetőség. Viszont a Mátyás király budai palotáját díszítő kazettás mennyezetek kinézetéről viszonylag hű képet alkothatunk a Kutná Hora-i (Csehország) 1493-as mennyezet alapján. Ugyanis írott forrásokkal igazolható, hogy az emlék megrendelője, Jan Smíšek II. Ulászló uralkodása alatt látta a budai kazettás mennyezeteket, és azok mintájára építtette fel a Kutná Horait.⁶¹ (. kép) E mennyezethez pedig jóformán semmiben sem hasonlítanak az erdélyiek. Valószínűnek tűnik tehát, hogy a korábbi kutatás csupán azért jelölte meg a főúri mennyezeteket a korai erdélyiek mintaképeiként, mert regionális alapon kézenfekvő volt (ugyanis egészen egyszerűen a Kárpát-medencén belül máshol nem találhatók az erdélyi mennyezetekhez hasonló emlékek). Álláspontom szerint erdélyi templomok kazettás famennyezeteinek előképei nem érdemes magyarországi, és mégannyira sem udvari vagy főúri megrendelésre készült emlékek között keresgélni, inkább a lengyelországi fatemplomok festett famennyezeteit kellene összevetni az erdélyiekkel, ugyanis a két emlékcsoport nagyon hasonlít egymásra, még konkrét emlékek is megfeleltethetők egymásnak. A két területen fennmaradt emlékek kapcsolatára Barbara Wolff-Łozińska már 1967-es német nyelvű cikkében,⁶² majd 1971-es monográfiájában is felhívta a figyelmet,⁶³ ugyanakkor a magyar emléktanyag szempontjából érdemlegesen azóta sem vizsgálta senki a kérdést.

Ahhoz, hogy megértsük a lengyel és erdélyi emlékek kapcsolatát, szükség van az elsősorban Kis-Lengyelországban és Sziléziában fennmaradt festett famennyezetek ismertetésére. Az lengyel emlékek jellegzetessége, hogy zömüket fatemplomokban állították fel, amelyeknek nem csak a mennyezetét, hanem az oldalfalait is díszítették, ráadásul sokszor a mennyezetekéhez hasonló motívumokkal. A dębniei templomban pl. az egész szentélyt, az oldalfalakat és a mennyezetet is patronminta díszítés borítja. (. kép)

A lengyelországi mennyezeteket Łozińska alapvetően három nagy csoportba osztotta.⁶⁴ Elkülönítette az ún. patronminta típust, a lombdíszes, valamint a rozettás-kazettás típust. A

⁶⁰ Még Mikó Árpád is ezt az elméletet közvetíti tanulmányában. (MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987. 86–87. o.)

⁶¹ MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987. 86. o.

⁶² WOLFF, 1967. 244–245. o.

⁶³ WOLFF, 1971. 81–114. o., 166–167., 179. o.

⁶⁴ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 223. o. Mivel a Wolff könyve lengyel nyelvű, bár áttanulmányoztam, értelemszerűen nem olvastam végig. Ezért jelen dolgozatomban többnyire a német nyelvű rezümé szövegére hivatkozom, ami tartalmazza az alapadatokat.

patronmintás mennyezetek hosszúdeszkásak. A típus a XV. század második felétől igen elterjedt volt az Alpoktól Északra, legszebb példái a karintiai és stájerországi példányok mellett éppen Lengyelországban maradtak fenn (pl. Dębnie, Lipnica Murowana, Małujowice). A mennyezetek szabályos oszlopokba rendezett deszkasorait deszkánként eltérő sablonú patronmintával díszítették. Geometrikus és növényi motívumok egyaránt, ritkábban állat- és emberalakok is megjelennek rajtuk (pl. a dębniei templomban – . kép). Lengyelországban leginkább a XV. század végétől maradtak fenn ilyen emlékek, de kisebb számban azután is ismertek, hogy kialakultak és megszilárdultak a festett síkmennyezetek későbbi változatai (kb. XVI. század közepéig).⁶⁵ A Kárpát-medencében Felvidéken maradtak fenn hasonló emlékek(pl. Szmrecsányban, Toporcon, Kriegben).⁶⁶

A második csoportba Wolff a lombdíszes mennyezeteket sorolta, a hosszúdeszkás és kazettás felosztásúakat egyaránt.⁶⁷ Szerintem a két típust érdemes egymástól elkülöníteni. Valószínűnek tartom, hogy a lombdíszes-hosszúdeszkás típusú mennyezetek a patronmintás típusból alakulhattak ki a megváltozott igényeknek megfelelően, a lombornamentika elterjedésének hatására. Az ide sorolható legfontosabb emlékek a kozyi (1516–1520) és a grębieńi (1520–1531) templomhajók mennyezetei. (. kép) Ezek a lombdíszek között rozetta-szerű virágokat, bibliai jeleneteket, szentek alakjait, címereket, valamint drolierie-figurákat ábrázoltak. Az alakok és jelenetek általában belesimulnak a lombozatba, attól nem válnak el élesen, a figurák pedig magasak és karcsúak. A két mennyezet stilisztikailag mutat némi eltérést. A kozyin a figurák lágyak, rajzolatuk igen finom, a grębieńbeni figurák zömökebbek, anyagszerűbbek, és sokkal kevésbé olvadnak bele a lombozatba; a középső jelenetet (Mária halála) koszorúval határolták el a környezetétől. A Kárpát-medencében nem ismert ebbe a típusba sorolható mennyezet.

Łozińska a második csoportba sorolta a kazettákra tagolt, de lombornamentikával díszített mennyezeteket is, szerintem ezek külön csoportot alkotnak, ugyanis díszítésük jellege és stílusuk is eltér a hosszúdeszkásakétól, bár időben nagyjából ugyanarra az időszakra jellemzőek. Ide tartozik a krużlowai hajó mennyezete (1520 után – . kép) és a libuszai (felirata alapján 1523-bó – . kép). Łozińska szerint a két alkotást ugyanaz a mester vagy műhely készítette.⁶⁸ A Kárpát-medencéből a gogánváraljai mennyezetet és a homoródszentpéteri karzatmellvédet sorolnám ide.

⁶⁵ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 223–224. o.

⁶⁶ SZENTKIRÁLYI – MIKÓ, 1987. 86–87. o.

⁶⁷ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 223. o.

⁶⁸ WOLFF-ŁOZIŃSKA, 1971. 226. o.

A harmadik nagy csoportot azok a – többnyire négyzet alakú – kazettákra tagolt mennyezetek alkotják, amelyek közepére festett vagy faragott rozettákat helyeztek. Festettekkel találkozhatunk pl. Grębieńben (a szentélyben, 1520–1531; . kép) és Chechłóban (1517 után; . kép), míg a krużlowai szentélyben (1520 után; . kép) a faragott típust tekinthetjük meg.⁶⁹ A kazettás felosztás és a középrozettás díszítés, tehát a műforma a reneszánsz hatására alakulhatott ki, ugyanakkor a rozetták késő gótikus levéldíszekből épülnek fel (pl. Grębień, szentély; Chechło). A korabeli párhuzamok alapján úgy gondolom, hogy a forma a templomokban talán a királyi-főúri udvarokban felállított mennyezetek hatására jelenhetett meg, bár Lengyelország területéről egyelőre nem ismerek a templomi kazettás mennyezeteknél korábbi profán térben felállított mennyezetet (későbbiek: Wawelben – a legkorábban a 1520-as évek második fele, Szydłowiecben 1526 után). A Kárpát-medence emlékei közül a nagybaromlaci stallum, valamint az ádámosi és a miklóstelki mennyezetek sorolhatóak ebbe a csoportba.

Az erdélyi és a lengyelországi mennyezetek tehát igen szoros kapcsolatban állnak egymással. Valószínűnek tartom, hogy a lengyelországiak az erdélyiek előképei lehettek, sőt a formai és stilisztikai hasonlóságok alapján úgy gondolom, hogy az ádámosi és talán a miklóstelki mennyezet létrehozásában lengyel mester vagy mesterek is részt vehettek.

Összességében tehát elmondható, hogy az erdélyi kazettás famennyezetek stíluskapcsolat- és előkép-kérdésére egyszerű és egyértelmű válasz nem adható. A mennyezetek előképeinek és stíluspárhuzamainak vizsgálata elég messzire vezet, és a kutatások nyomán egy meglehetősen bonyolult kép rajzolódik ki. Legfőbbképpen a lengyelországi mennyezetek tekinthetőek előképnek, de azok közül más-más emlékek a gogánváraljai és az ádámosi mennyezetek esetében.

IV. Összegzés

Dolgozatomban, arra igyekeztem rávilágítani, hogy az erdélyi XVI. századi templomi festett fáberendezések belső és külső stíluskapcsolatainak vizsgálata mennyire messze vezet. Úgy gondolom, a leírtak hozzásegíthetnek ezen emlékek mélyebb megismeréséhez. Dolgozatomat ugyanakkor nem tekintem egy lezárt kutatást bemutató tanulmánynak, ugyanis a vizsgálódás tovább folytatható olyan emlékek bevonásával, amelyeket jelen dolgozatomban nem vagy csupán érintőlegesen említettem. A gogánváraljai mennyezet esetében pl. érdemes lenne azt megvizsgálni, hogy a kazetták díszítése milyen viszonyban van a falképekével, pl. a

⁶⁹ WOLFF-ŁOŹIŃSKA, 1971. 223. o.

székelydályai templom szentélyének boltozatfestményével vagy a besztercebányai Thurzó-ház „zöld szobájának” kifestésével.

Dolgozatomban nem csak az emlékek stilisztikai vonatkozásait vizsgáltam. Megpróbáltam feltérképezni azt is, milyen társadalmi közegben születtek meg, hogy kik voltak a megrendelők és az alkotók. Témám e vonatkozásáról alapvetően azt lehet elmondani, hogy a kazettás mennyezetek – a rajtuk megjelenő címeres anyag alapján – egyértelműen reprezentatív céllal készültek. Hogy megrendelők miért pont ezt a műfajt választották, nagyon bonyolult és sokrétű kérdés, amelynek részletes kifejtése egy másik tanulmány feladata lesz. Előljáróban annyit mondanék el e kérdésről, hogy a XVI–XVII. századi Erdélyben több adat és eset is igazolja, hogy egyre inkább híján voltak olyan mestereknek, akik képesek lettek volna biztonságos nagyobb fesztávú késő gótikus boltozatok építésére. A kolozsvári Farkas utcai templom beszakadt mennyezetének újjáépítésére 1643-ban pl. sziléziai mestereket kellett hívjanak, mert Erdélyben nem volt olyan szakember, aki képes lett volna levezetni a templom újraboltozását. A jelenleg is folyó felújítás során kiderült, hogy ahogyan már korábban is sejteni lehetett – valószínűleg helyi, erdélyi kőművesek – valamikor 1643 előtt megpróbálták újjáépíteni az épület boltozatát, azonban nem jártak sikerrel. Próbálkozásuk nyomai azonban előkerültek a templom hajójának falszövetében.

A másik ok, amiért a megrendelők boltozat helyett a kazettás mennyezetes lefedést választhatták, a kérdés anyagi vonzata volt. A boltozás ugyanis sokkal többbe került a famennyezetek elkészítésénél, viszont egy festett kazettás mennyezet látványosságában és hatásában meghaladja a boltozatokat. A megrendelők ezért a szentélyek fölé inkább boltozatokat emeltettek, míg a hajókba, ahol mindenki láthatta őket, festett síkmennyezeteket készítettek. (Gogánváralján és Ádámoson is ez történt⁷⁰). Ez is azt bizonyítja, hogy a festett kazettás mennyezeteknek a XVI. századi közegben önreprezentációs funkciói is voltak.

⁷⁰ Lásd a mellékletben.

VI. Bibliográfia

ADRIAN, 1990

ADRIAN, Hans Gregor: Die alte Wehrkirche zu Berndorf. In: *Berndorf und Umgebung*. Berndorf, 1990. <http://www.ottoleuer.de/berndorf.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

ALTENBERGER, é. n.

Sz. n.: *Personalități: Oameni de cultură sibieni*. http://www.cultura.sibiu.ro/personalitati/details/thomas_altemberger. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

AMMAN – SACHS, 1568

AMMAN, Jost – SACHS, Hans: *Das Ständebuch. 114 Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs*. Leipzig, Insel Verlag, 1960. (Reprint kiadás egy 1568-as nyomtatványról.) <http://www.fulltable.com/VTs/aoi/a/amman/jam.htm>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

BALASSA, 2009

BALASSA M. Iván: A homoródszentpéteri karzat az 1520-as évekből. In: *Acta Siculica*, 2009. 585–593. o.

BALASSA, 2010

BALASSA M. Iván: A homoródszentpéteri karzat az 1520-as évekből. In: *Műemlékvédelem*, 54. (2010) 1. sz. 1–9. o.

BALOGH, 1934

BALOGH Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. In: *Magyar művészet*, 10. (1934) 5. sz. 129–158. o.

BALOGH, 1940

BALOGH Jolán: A későgótikus és a renaissance-kor művészete. In: *Magyar művelődéstörténet. II. Magyar renaissance*. Szerk.: DOMANOVSKY Sándor – BALANYI György – MÁLYUSZ Elemér – SZENTPÉTERY Imre – VARJÚ Elemér. Szekszárd, Babits Magyar-Amerikai Kiadó, 1991. 509–584. o. (Hasonmás kiadás az 1940-es kötetről.)

BALOGH, 1943

BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance. I.* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943.

BORSOS, 1982

BOROS Judit: Festett famennyezetek és rokonemlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században. In: *Művészettörténeti értesítő*, 31. (1982) 2. sz. 120–134. o.

BARABÁSSY, 2012

BARABÁSSY Sándor: *Egy reneszánsz mecénás főúr a 15–16. századi Erdélyben. Barlabássy Lénárd erdélyi alvajda, székely alispán kora és tevékenysége a dokumentumok tükrében.* H. n., Méry Ratio, 2012.

CODEx, 2014

Sz. n.: *Codex Altemberger. Uimitorul manuscris medieval al sașilor din Sibiu – Exponatul lunii noiembrie.* 2014. november 10. <http://www.mnir.ro/index.php/codex-altemberger-uimitorul-manuscris-medieval-al-sasilor-din-sibiu-exponatul-lunii-noiembrie/>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

CZAGÁNY, 1982

CZAGÁNY Lajos: *Bútorasztalos és díszítő munkák.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1982³.

CSOMA, 1913

CSOMA József: *A magyar heraldika korszakai.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.

ELEK, 1925

ELEK Artúr: A Nemzeti Múzeum újra elrendezett régiségtára. In: *Magyar művészet*, 1. (1925) 5. sz. 244–253. o.

DIÓS, é. n.

DIÓS István: Mihály. In: *Magyar Katolikus Lexikon.* Bővített változat. <http://lexikon.katolikus.hu/M/Mih%C3%A1ly.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

ENDRŐDI, é. n.

ENDRŐDI Gábor: *A Mátyás- és a Jagelló-kor művészete. A budai királyi palota építkezései.* http://arthist.elte.hu/show.php?id=o_12131_muv280&doc=pr02. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

ENTZ, 1944

ENTZ Géza: Három régi ajtószárny az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában. In: *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti, Művészeti és Néprajzi Tárából*, 4. (1944) 1–2. sz. 111–119. o.

ENTZ, 1996

ENTZ Géza: *Erdély építésze a XIV–XVI. században.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996.

FIREA, 2008

FIREA, Ciprian: O piesă de excepție a patrimoniului apulens: retablul din Sebeș. In: *Patrimonium Apulense*, VII–VIII. (2008). 289–306. o.

FOLLANSBEE, 2009.A

FOLLANSBEE, Peter: *Another Workbench Illustration*. 2009. április 25.
<https://pfollansbee.wordpress.com/2009/04/25/another-workbench-illustration/>. (Utolsó
elérés: 2015. január 2.)

FOLLANSBEE, 2009.B

FOLLANSBEE, Peter: *German Wooden Square*. 2009. április 28.
<https://pfollansbee.wordpress.com/2009/04/28/german-wooden-square/>. (Utolsó
elérés: 2015. január 2.)

FORSTER I., 1905

Magyarország műemlékei. I. Szerk.: FORSTER Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor
Császári és Királyi Udvari Nyomdája, 1905.

FORSTER II., 1906

Magyarország műemlékei. II. Szerk.: FORSTER Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor
Császári és Királyi Udvari Nyomdája, 1906.

FORSTER III., 1913

Sz. n.: A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években. In:
Magyarország műemlékei. III. Szerk.: FORSTER Gyula. Budapest, a Franklin-Társulat
Nyomdája, 1913. 221–300. o.

HALMOS, 2009

HALMOS Balázs: A gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnája. In: *Reneszánsz
látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: KOVÁCS Tibor. Budapest, Magyar Nemzeti
Múzeum, 2009. 368–389. o.

HORN, 2009

HORN Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*.
Budapest, Balassi Kiadó – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009.

HORVÁTH, 1909

HORVÁTH Sándor: Báticaszéki Bornemissza János és Széky Máté címeres nemeslevele
1555-ből. (Címerrajzzal.) In: *Turul*, 27. (1909). 175–177. o.

KARCZAG – SZABÓ, 2012

KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak,
kastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól
a 19. század végéig*. Budapest, Semmelweis Kiadó, 2012².

KAVALER, 2011

KAVALER, Ethan Matt: Nature and the Chapel Vaults at Ingolstadt: Structuralist and Other Perspectives. In: *The Art Bulletin*, 87. (2005) 2. sz. 230–248. o.

KAVALER, 2011

KAVALER, Ethan Matt: The Late Gothic German Vault and the Creation of Sacred Space. In: *Spatial Practices. Medieval / Modern*. Szerk.: STOCK, Markus – VÖHRINGEN, Nicola. Göttingen, V&R Unipress, 2014. 165–186. o.

KELEMEN, 1898

KELEMEN Lajos: Három erdélyi mennyezet-festésről. In: *Erdélyi Múzeum*, 15. (1898) 10. sz. 606–614. o.

KELEMEN, 1918

KELEMEN Lajos: Az ádámosi mennyezet és szentélyszék. In: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 8. (1918). 233–237. o. (Lád még: KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok. I.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977. 38–40. o.)

KELEMEN, 1926.A

KELEMEN Lajos: Ádámos és régi emlékei. In: *Művészettörténeti tanulmányok. II.* Bukarest, 1984. 168–170. o. (Első publikálás: *Magyar nép*, 6. (1926) 37. 449–451. o.)

KELEMEN, 1926.B

KELEMEN Lajos: Erdélyi művészeti emlékek a mohácsi vész korából. In: *Pásztortűz*, 12. (1925) 17. sz. 399–401. o.

KELEMEN, 1927

KELEMEN Lajos: A vistai református templom és belső díszítményei. In: *Művészettörténeti tanulmányok. I.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977. 88–99. o. (Első megjelenés: *Pásztortűz*, 13. (1927). 484–488. o.)

KELEMEN, 1928.A

KELEMEN Lajos: A gógánváraljai mennyezetfestmény készítője és kora. In: *Erdélyi irodalmi szemle*, 5. (1928) 1. sz. 13–20. o.

KELEMEN, 1928.B

KELEMEN Lajos: Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. század végéig. In: *Művészeti Szalon*, 3. (1928). 6–7. sz.

KELEMEN, 1945

KELEMEN Lajos: Erdélyi magyar templomi karzat és mennyezetfestmények a XVII. századból. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. 1944*. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai és Műintézet R. T., 1945. 156–225. o.

KELEMEN, 1977 és 1982

KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok. I–II.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977–1982.

KEMÉNY, 1843

KEMÉNY József: *Erdély pecsétjei. II. Törvényhatósági, egyesületi pecsétek.* 1843. In: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kézirattár. (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Secția de Manuscrise.) Kemény, Josephus: *Diplomatarii Transsilvanici Appendix*, kézirat másolatgyűjtemény. Ms KJ 413/II.

KERTESZ, 2003

KERTESZ, Andrei: *Pictura germanilor din Sudul Transilvaniei până la 1800.* PhD dissz. Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 1998.

KOVÁCS, 2003

KOVÁCS Zsolt: *Az ádamosi unitárius templom. Művészettörténeti tanulmány.* Kolozsvár, 2003. (A szerző publikálatlan, kéziratban maradt tanulmánya.)

LÁNGI – MIHÁLY I., 2002

LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések. I.* Budapest, Állami Műemléki és Restaurálási Központ – Méry Ratio Kiadó, é. n. [2002].

LÁNGI – MIHÁLY III., 2006

LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések. III.* Budapest, Állami Műemléki és Restaurálási Központ – Méry Ratio Kiadó, 2006.

LELKES, 2011

LELKES György: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* H. n. [Budapest], Argumentum Kiadó, 2011.

LESTYÁN, 2000

LESTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai.* Gyulafehérvár, Római Katolikus Érsekség, 2000².
<http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/index.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

LŐVEI, é. n.

LŐVEI Pál: Bambergi lovas. In: *Magyar Katolikus Lexikon.* Bővített változat. <http://lexikon.katolikus.hu/B/bambergi%20lovas.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

LUKINICH, 1928

LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Budapest, Athenaeum R.T., [1928].

MARIJN, 2013

MARIJN: *Woodworkers guild chests*. 2013. április 9.
<http://thomasguild.blogspot.hu/2013/04/woodworkers-guild-chests.html?showComment=1420293053259#c6652043277772724570>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MÉLTÓSÁGOK, é. n.

Sz. n.: Bárói méltóságok (1500–1700). In: BENDA Borbála – HORN Ildikó – KOLTAI András – PÉTER Katalin: *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században*. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/index.htm>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MIKÓ – SZENTKIRÁLYI, 1987

MIKÓ Árpád – SZENTKIRÁLYI Miklós: Az ádámosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). In: *Művészettörténeti értesítő*, 36. (1987) 1–4. sz. 86–118. o.

MIKLÓSTELKE, é. n.

Sz. n.: *Fortified Churches. Cloasterf – Miklóstelke*.
http://www.erodtemplomok.ro/locations/cloasterf_-_mikl&243stelke/248/. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MNG, é. n.

Sz. n.: Magyar Nemzeti Galéria. A múzeum története. <http://www.mng.hu/muzeum>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

MOLNÁR, 2012

MOLNÁR Béla [= MALMOS Balázs]: *A székeleydályai református templom szentélyének boltozatfestése*. Budapest, 2012. <http://latogato.blogspot.hu/2012/05/szekelydalya.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

NAGY X., 1863

NAGY Iván: *Magyarország családi czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. X.* Budapest, Ráth Mór, 1863.

PALLAS, 1893–1897

Pallas Nagy Lexikona. 1893–1897. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/index.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

POP, 2010

POP, Răzvan: *Thomas Altenberger – 10 mari sibieni*. 2010. június 18.
<http://www.razvanpop.ro/blog/2010/06/18/10-mari-sibieni-thomas-altemberger/>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

SÁNDOR, 1999

SÁNDOR Attila: A magyarsárosi régi templom. In: *Keresztény magvető*, 105. (1999) 1–2. sz. 43–50. o.

SELMECZI KOVÁCS, é. n.

SELMECZI KOVÁCS Attila: *Magyar Néprajzi Múzeum. A múzeum története.* <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=21>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

SIEBMACHER, 1893

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch. Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve. Szerk.: BAJNIČIĆ, Ivan – BÁRCZAY Oszkár – CSERGHEŐ Géza – NAGY, Iván. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft. (Arcanum CD)

SIEBMACHER IV/15/2., 1893

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV/15. Der ungarische Adel. Textband 2. Összeállította: von CSERGHEŐ, Géza. Nürnberg, Verlag von Bauer und Raspe, 1893.

SIEBMACHER IV/12/4., 1893

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV/15. Der ungarische Adel. Tafeln 4. Rába–Z. Összeállította: von CSERGHEŐ, Géza. Nürnberg, Verlag von Bauer und Raspe, 1893.

SIEBMACHER IV/12., 1898

J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. IV/12. Der Adel von Siebenbürgen. Összeállította: von BÁRCZAY, Oscar – von CSERGHEŐ, Géza – Reichenauer von Reichenau, Constantin. Nürnberg, Verlag von Bauer und Raspe, 1898.

SIMÉN, 1981

SIMÉN Domokos: Az ádamosi templom emlékei. In: *Keresztény Magvető*, 87. (1981) 4. sz. 220–223. o.

SZABÓ I–II., 2003

SZABÓ M. Attila: *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára. I–II. (A–O; P–Z).* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2003.

SZÁDECZKY, 1898

SZ[ÁDECZKY] L[ajos]: Művészettörténeti tanulmányút. In: *Erdélyi Múzeum*, 15. (1898) 10. sz. 614–616. o.

SZAKMAI SZÓTÁR, é. n.

Sz. n.: *Értelmező magyar –német szószedet. Német – magyar szakmai szótár.*
http://issuu.com/sanyimester/docs/ertelmezo_szoszedet. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

SZENTGYÖRGYI, é. n.

SZENTGYÖRGYI Edit: *Festett famennyezet Gogánváraljáról.*
<http://www.ace.hu/tudvil/szentgah.html>. (Utolsó elérés: 2015. január 2.)

SZEKERES, 2011.A

SZEKERES Attila István: A székely címer. In: *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók.* Szerk.: MIHÁLY János. Csíkszereda, Hargita Megye Tanácsának Műemlékvédelmi Közszolgálat – Hargita Megye Hagyományőrzési Forrásközpont – Udvarhelyszék Kulturális Egyesület – Hargita Népe Kiadó, 2011. 15–28., 221–227. o.

SZEKERES, 2011.B

SZEKERES Attila István: A székelydályai református templom címeri. In: *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók.* Szerk.: MIHÁLY János. Csíkszereda, Hargita Megye Tanácsának Műemlékvédelmi Közszolgálat – Hargita Megye Hagyományőrzési Forrásközpont – Udvarhelyszék Kulturális Egyesület – Hargita Népe Kiadó, 2011. 29–38., 228–233. o.

TOMBOR, 1967

TOMBOR Ilona: *Régi festett asztalosmunkák a XV–XIX. században.* Budapest, 1967. 79–90. o.

TOMBOR, 1968

TOMBOR Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

VARJÚ, 1916

VARJÚ Elemér: A régiségtár gótikus szobája. In: *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 1. (1916) 1. sz. 20–38. o.

VARJÚ, 1929

VARJÚ Elemér: *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1929.

VOIT, 1942

VOIT Pál: Adatok a magyar festő-asztalosok munkásságának bibliográfiájához. In: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára.* Szerk. n. Budapest, 1942. 111–138. o.

W. KOVÁCS, 2004

W. KOVÁCS András: A cegei Wass család a középkorban. In *Erdélyi Múzeum*, 66. (2004) 1–2. sz. 1–40. o.

WOLFF, 1967

WOLFF, Barbara: Einige Probleme der bemalten Holzdecker in Polen in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13. (1967) 4. sz. 243–256. o.

WOLFF-ŁOŻIŃSKA, 1971

WOLFF-ŁOŻIŃSKA, Barbara: *Malowidła stropów polskich I połowy XVI w. Dekoracje roślinne i kasetonowe*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.